

М. В. Стріха

Вибори

ВИБОРИ – форма здійснення народного волевиявлення. В. до керів. органів влади на території України існували з княжої доби, коли деяких вищих урядовців, а також інколи єпископа обирали віча. Пізніше відбувалися В. до шляхет. сеймиків та сеймів у Великому князівстві Литовському та в Речі Посполитій, до органів міського самоврядування відповідно до Маґдебур. права. Періодич. характер мали В. козац. органів влади на Запорозжі та в Гетьманщині.

У межах Рос. імперії після реформ 60-х рр. 19 ст. відбувалися В. до органів самоврядування – повітових та губерньських «земств», а також до міських дум. Перші парламент. В. до 1-ї Держ. думи відбулися лише 1906. Виборча система мала непрямий куріальний характер за суттєвого переважання великих землевласників. В Австро-Угорщині відбувалися В. до Райхсрату («Палати послів», від 1873), до крайових сеймів Галичини й Буковини (від 1861), до місц. органів самоврядування також за непрямою куріальною системою, що на Галичині давала суттєві переваги полякам. 1917 на тер. автоном. України на підставі заг. виборчого права відбувалися В. до міських дум (влітку) та до Всерос. установ. зборів (у листопаді). В. до УЦР, а згодом до Трудового Конгресу УНР відбувалися шляхом делегування від партій, організацій, спілок, органів самоврядування тощо. У міжвоєн. час українці поза СРСР брали участь у В. до органів держ. влади та місц. самоврядування у Польщі, Румунії, Чехо-Словаччині.

В УРСР В. до «рад депутатів трудящих» за Конституціями 1919 та 1929 відбувалися за складною куріальною системою (окремо від робітників, селян, червоноармійців), непрямим і відкритим голосуванням. Безпосередньо обиралися на зборах «труд. колективів», військ. частин тощо лише депутати сільс., селищ. та міських рад, які згодом делегували депутатів до рад вищих рівнів. Встановлювалося нерівне представництво (1 депутат З'їзду Рад СРСР від 25 тис. міських і 125 тис. сільс. виборців). При цьому т. зв. «нетрудові елементи» (капіталісти-«непмани», куркулі, священники, чиновники й військові цар. режиму) виборчих прав були позбавлені.

За Конституцією СРСР 1936 та Конституцією УРСР 1937 В. проводилися на основі «заг., рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні». Проте реально виборці

мали змогу висловитися щодо єдиної кандидатури, запропонованої парт. владою. Організація голосування на дільницях перетворювала на фікцію його «таємність». За законом, депутат вважався обраним, якщо за нього голосувало більше половини виборців. У практиці В. 1950–80-х рр. в середньому не одержували необхід. 50 % голосів лише декілька з багатьох сотень тисяч безальтернатив. кандидатів до сільс. та селищ. рад. Прецедентів необрання кандидатів до рад вищих рівнів не було. Така виборча система в основному збереглася й після ухвалення Конституції СРСР 1977 та Конституції УРСР 1978.

20 листопада 1988 в рамках горбачов. політики «перебудови» ВР СРСР ухвалила зміни до Конституції СРСР та Закон «Про вибори народних депутатів СРСР». Нові закони передбачали утворення З'їздів нар. депутатів СРСР і союз. республік та їх постій. законодав. органів – ВР. Третина нар. депутатів повинна була обиратися від КПРС та офіційно зареєстр. громад. організацій, а дві третини – безпосередньо виборцями за мажоритар. виборчими округами. Право висунення кандидатів надавалося труд. колективам та зборам громадян (не менше 500 виборців, що проживали в окрузі). Вводився інститут «окружних виборчих зборів», який використовувався владою для відведення «небажаних кандидатів».

26 березня 1989 відповідно до цього закону відбулися В. нар. депутатів СРСР. У більшості округів перемогу здобули на безальтернатив. основі представники парт. та госп. еліти (за округами обрано 1-го секр. ЦК КПУ В. Щербицького, голову Президії ВР УРСР В. Шевченко, «від громад. організацій», зокрема від КПРС, депутатами стали В. Івашко, Б. Олійник, Б. Патон та ін.). Проте у великих містах у результаті перших альтернатив. В., а згодом – довиборів у травні, було обрано представників «неформальних» демократ. угруповань, переважно письменників, журналістів, науковців (Ю. Щербака, Р. Братуня, В. Яворівського, Д. Павличка, А. Ярошинську, В. Черняка та ін.). Натомість ряд представників парт. верхівки, що завдяки рішенням «окружних зборів» ішли безальтернативно, не отримали необхідних 50 % голосів і не були обрані (парт. кер. Києва К. Масик та мер столиці В. Згурський).

28 жовтня 1989 під тиском громадськості ВР УРСР ухвалила Закон «Про вибори народних депутатів УРСР та місцевих рад», що скасовував норму про В. третини депутатів від громад. організацій та про «окружні виборчі збори». Право висунення кандидатів надавалося труд. колективам та зборам виборців (не менше 300). В. відбувалися за мажоритар. системою абсолют. більшості в 2 тури (пройшли 4 та 18 березня 1990). У результаті бл. 1/4 з 450 нар. депутатів УРСР обрано від «неформальних» демократ. об'єднань – Руху, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, «Зеленого світу», «Меморіалу», страйкомів, що об'єдналися в «Демократичний блок». Згодом вони утворили «Народну раду» в ВР (голова – академік НАНУ І. Юхновський). Демократ. більшість утворилася у місц. радах Зх. України. У зв'язку з запровадженням посади Президента України 1 грудня 1991 одночасно із Всенар. референдумом на підтвердження незалежності України відбулися В. першого Президента.

У 1-му турі з числа 6-ти претендентів Президентом було обрано Голову ВР України Л. Кравчука (одержав 61,6 % голосів виборців, що взяли участь у голосуванні). Після запровадження посади Президента АР Крим 31 січня 1994 ним обрано представника пророс. сил Ю. Мешкова (посаду скасовано ВР України навесні 1995).

У вересні 1993 внаслідок загострення суспільно-політ. ситуації у державі, викликаного екон. кризою, ВР ухвалила рішення провести дострокові В. до парламенту 27 березня, а Президента України – 26 червня 1994.

Новий закон про В. від 18 листопада 1993 вперше передбачав можливість самовисування кандидатів, а також висування їх політ. партіями і, як і раніше, труд. колективами. В кожному разі претендент повинен був зібрати 300 підписів виборців округу на власну підтримку для реєстрації кандидатури. Зберігалася мажоритарна система В. у 2 тури, обмеження ставали ще жорсткішими: для визнання В. дійсними в обох турах необхідно була явка не менш як 50 % виборців, для обрання кандидат мусив одержати більше половини голосів тих, хто взяв участь у голосуванні (закон 1990 вимагав лише віднос. більшості в 2-му турі). Внаслідок цих обмежень та дедалі більшої пасивності виборців 27 березня – 10 квітня 1994 майже чверть з 450 місць у ВР залишалися вакантними – обрано лише 338 депутатів. Переважно В. не відбувалися у великих містах, де електорал. активність є традиційно нижчою. Так, у Києві за 23-ма округами в результаті В. та 3-х повторних В. 1994–96 обрано лише 11 нар. депутатів України. Оскільки знач. мірою непередставленим виявився переважно демократично налаштований електорат великих міст, у цілому ВР стала консервативною. Найбільшу фракцію в ній утворила КПУ – 25 % мандатів. Далі йшли НРУ – 5,9 %, Селян. партія України (СелПУ) – 5,1 %, Соціаліст. партія України (СПУ) – 4,1 %. Більшість депутатів формально були позапартійними. Головою ВР України було обрано лідера СПУ О. Мороза, його 1-м заст. – одного з лідерів СелПУ О. Ткаченка.

26 червня 1994 відбувся 1-й тур В. Президента України, у якому взяли участь 26,48 млн громадян, або 70,4 % внесених до списків виборців. З 7-ми претендентів до 2-го туру вийшли Президент України Л. Кравчук (37,7 %) та голова Укр. спілки промисловців та підприємців Л. Кучма (31,3%). У 2-му турі 10 липня 2-м Президентом України обраний Л. Кучма (52 % голосів проти 45 % у Л. Кравчука). При цьому за Л. Кучму, який обстоював поглиблення інтеграц. процесів з Росією та надання рос. мові статусу «офіційної», проголосували області Сх. й Пд. України, а за Л. Кравчука, що робив наголос на зміцненні незалежності держави, – Зх. і Центр. Україна. Одночасно з президентськими відбулися В. депутатів і голів місц. рад. Вони відбувалися за новим законом, що вперше передбачав застосування мажоритар. системи віднос. більшості (2-й тур передбачався лише тоді, коли жоден з кандидатів у депутати не набрав 10 % голосів, а жоден з кандидатів на голову ради – 25 %). В. так само зміцнили позиції «лівих» (хоч головами лише 2-х обл. рад – Черніг. та Луган. – стали члени КПУ; в більшості регіонів впевнено перемогли представники місц.

влад. еліт).

Конституція України, ухвалена 28 червня 1996, закріпивши принцип таємних, рівних і прямих В., не деталізувала виборчої системи. Протягом 1996–97 у парламенті і суспільстві точилася напружена дискусія навколо основ нового закону про В. Політ. партії обстоювали прийняття змішаної мажоритарно-пропорц. або й чисто пропорц. системи В. Натомість впливові «незалежні» депутати з міцними позиціями в регіонах виступали за збереження мажоритар. системи. Наслідком боротьби стало ухвалення 24 вересня 1997 Закону України «Про вибори народних депутатів України». Закон встановлював обрання 225 депутатів в одномандат. виборчих округах на основі віднос. більшості, а 225 – за списками кандидатів у депутати від політ. партій, блоків партій у багатомандат. заг.-нац. окрузі. Щоб стати суб'єктом виборчого процесу, партія (блок партій) повинна була зібрати на підтримку свого списку 200 тис. підписів виборців, з них не менш як по 10 тис. не менш як у 14-ти регіонах держави. Місця за багатомандат. заг.-нац. округом мали розподілятися пропорційно до кількості голосів, поданих за партії (блоки), голоси партій (блоків), що набрали не менш як 4 %, – пропорційно між партіями (блоками), які подолали бар'єр. Кандидати за одномандат. округами мусили висуватися партіями (блоками) – суб'єктами виборчого процесу, труд. колективами та шляхом самовисування (в остан. 2-х випадках вони повинні були зібрати на свою підтримку не менш як 900 підписів виборців округу).

Організацію підготовки та проведення В. Президента України та нар. депутатів України забезпечує відповідно до Конституції Центр. виборча комісія (ЦВК). 17 грудня 1997 ухвалено Закон України «Про центральну виборчу комісію», який регламентував її діяльність та повноваження (2004 ухвалено новий закон; Голова ЦВК 1997–2003 – М. Рябець).

14 січня 1998 ВР України ухвалила новий Закон «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів». Закон встановлював проведення В. депутатів сільс., селищ. та міських рад і голів відповід. територ. громад на основі мажоритар. системи віднос. більшості за одномандат. округами. Чисельність депутатів сільс., селищ., міської рад – від 15–25 (для насел. до 3 тис.) до 75–120 (для насел. міста понад 1 млн). В. депутатів рай. та обл. рад мали відбуватися за багатомандат. округами, причому кожній територ. громаді р-ну надавалося рівне представництво в рай. раді, а кожному р-ну та місту обл. значення – в обл. раді. Чисельність депутатів рай. ради – не більше 120, обл. ради – 200. Голів рай. та обл., а також рай. рад у місті (для міст із рай. поділом) необхідно було обирати на сесіях цих рад.

12 лютого 1998 ухвалено Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим», який передбачав обрання 100 депутатів за мажоритар. системою віднос. більшості і не встановлював окремого представництва для депортов. народів (Закон АР Крим про В. 1995 передбачав резервування 14 мандатів для представників кримськотатар.

народу).

В. нар. депутатів України та місц. органів влади відповідно до Перехід. положень Конституції України відбулися 29 березня 1998. Внаслідок них подолали 4-відсотк. бар'єр і створили власні фракції у ВР 8 партій та блоків: КПУ, НРУ, СПУ-СелПУ, Партія Зелених України (ПЗУ), НДП, Всеукр. об'єдн. «Громада», Прогрес. соціаліст. партія України (ПСПУ), С.-д. партія України (об'єднана) – СДПУ(о). Однак під час роботи парламенту його фракцій. склад неодноразово змінювався через численні розколи та міжфракційні переходи депутатів (припинили існування фракції «Громади» та ПСПУ, зазнали розколу НРУ та СПУ-СелПУ, натомість виникли фракції й групи «Батьківщина», «Реформи-Конгрес», «Відродження регіонів» та ін.).

Чергові президент. В. згідно з Конституцією відбулися 31 жовтня 1999. ЦВК було зареєстр. 15 кандидатів (з них 6 – за рішенням Верховного Суду України, оскільки ЦВК поставила під сумнів факт зібрання цими кандидатами 1 млн підписів на їхню підтримку). Передвиборча кампанія була надзвичайно напруженою. Опозиція звинувачувала Л. Кучму в застосуванні адм. ресурсу та в обмеженні інформ. можливостей опонентів. Четверо опозиц. кандидатів (Є. Марчук, О. Мороз, В. Олійник, О. Ткаченко) заявили про намір узгодити свої дії та підтримати єдиного кандидата. Однак цей намір так і не було реалізовано, а слова «канівська четвірка» (таку назву мало об'єдн. 4-х кандидатів) стали синонімом політ. прожектерства й безвідповідальності. Перед В. свої кандидатури зняли В. Олійник (на користь Є. Марчука) та О. Ткаченко (на користь П. Симоненка). Згідно з даними ЦВК, у першому турі В. взяли участь 26,3 млн виборців (з 39,9 млн). Їх голоси розподілилися: Л. Кучма – 36,47 %, П. Симоненко – 22,22 %, О. Мороз – 11,28 %, Н. Вітренко – 10,97 %, Є. Марчук – 8,12 %, Ю. Костенко – 2,17 %, Г. Удовенко – 1,22 %, В. Онопенко – 0,47 %, О. Ржавський – 0,37 %, Ю. Кармазін – 0,34 %, В. Кононов – 0,29 %, О. Базилюк – 0,14 %, М. Габер – 0,12 %. У проміжку між двома турами Є. Марчук був призначений Секр. Ради нац. безпеки й оборони України й закликав своїх виборців голосувати за Л. Кучму; натомість шестеро колиш. кандидатів закликали голосувати за П. Симоненка. У другому турі 14 листопада 1999 року Л. Кучма одержав 56,21 %, П. Симоненко – 37,77 %. Безпрецедентно висока кількість виборців висловилися проти обох кандидатів.

Упродовж 2001 ВР робила неодноразові спроби змінити чинний Закон «Про вибори народних депутатів України». Однак на ухвалені нею суто пропорц. варіант, а також на варіант, за яким від парт. списків обиралися 75 % депутатів, і лише 25 % – за мажоритар. округами, було накладено президент. вето. Відтак чергові парламент. В. 30 березня 2002 відбулися згідно зі старим законом. Єдина новація стосувалася заміни збирання підписів на підтримку парт. списку чи кандидата (як показала практика поперед. В., ці підписи масово фальсифікувалися) на внесення грош. застави. Водночас за старим законом відбулися й В. депутатів місц. рад, сільс., селищ. та міських голів, а також В. депутатів ВР АР

Крим.

Виборча кампанія характеризувалася великою напруженістю. Влада застосовувала адм. ресурс на підтримку блоку «центристських» партій «За єдину Україну», список якого очолювали Голова Адміністрації Президента України В. Литвин та Прем'єр-міністр А. Кінах. Водночас можливості опозиц. сил для ведення кампанії обмежувалися. Внаслідок В. 4-відсотк. бар'єр подолали 6 партій і блоків: «Блок Віктора Ющенка "Наша Україна"» (23,6 %), КПУ (20,0 %), «За єдину Україну» (11,8 %), «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ) (7,2 %), СПУ (6,9 %), СДПУ(о) (6,3 %). Проте через масове залучення до фракції «Єдина Україна» провлад. блоку «За єдину Україну» формально незалеж. кандидатів, які перемогли за мажоритар. округами, на момент відкриття першої сесії склад парламенту 4-го скликання був: «Єдина Україна» – 175 депутатів, «Наша Україна» – 119, КПУ – 63, СДПУ(о) – 31, БЮТ – 23, СПУ – 22. Протягом роботи цей склад неодноразово змінювався, зокрема «Єдина Україна» розпалася на 8 фракцій і груп, які утворили пропрезидент. «більшість» разом із СДПУ(о), понад 30 депутатів внаслідок тиску залишили опозиційні фракції й приєдналися до «більшості». На місц. В., що відбулися водночас із парламент., переважну більшість мандатів здобули представники місц. номенклатури. Як наслідок, «Наша Україна» не отримала більшості в місц. радах навіть у тих регіонах, де її перевага на парламент. В. була незаперечною.

Упродовж 2002–03 однією з гол. програмових вимог опозиції залишався перехід до цілковито пропорц. системи В. не лише парламенту, але й місц. рад (окрім сільс. та селищ.) – як такої, що зменшувала б простір для адм. зловживань. Однак ці вимоги постійно блокувалися парламент. «більшістю». Водночас сама «більшість» виступила восени 2003 з ініціативою перейти до В. Президента України парламентом та до суттєвого обмеження повноважень Президента в рамках конституц. реформи. Як наслідок, навесні 2004 було ухвалено нові редакції законів про В. нар. депутатів України та депутатів місц. рад, які передбачали В. до ВР, а також обл., рай. та міських рад лише на пропорц. основі за єдиним багатомандат. округом і за «закритими» парт. списками (виборець голосує лише за список, а порядок кандидатів у ньому визначається парт. з'їздом, для місц. В. – відповід. конференцією). Водночас знижено поріг проходження до ВР і місц. рад від 4 % до 3 %. Для В. до сільс. і селищ. рад залишено мажоритарну систему.

Було ухвалено зміни до Закону «Про вибори Президента України», які суттєво скорочували час передвиборчої кампанії та вводили додаткову вимогу внесення кандидатом грош. застави в 500 тис. грн. Натомість 500 тис. підписів на підтримку кожного з кандидатів мусили бути подані вже в час передвиборчої кампанії (як показала практика, ця норма не стала перешкодою для реєстрації навіть суто «технічних» кандидатів, оскільки виготовлення підписів було поставлено на комерц. основу). Закон також уперше передбачав проведення обов'язкових теледебатів між кандидатами.

Виборча кампанія з В. Президента України офіційно стартувала 4 липня 2004 і відзначалася надзвичайно напруженим характером. Усі ресурси й можливості держ. апарату працювали в ім'я перемоги кандидата від влади, яким став Прем'єр-міністр України В. Янукович. Натомість кандидат від об'єднаної у коаліцію «Сила народу» демократ. опозиції В. Ющенко зазнав тиску й перешкод при веденні своєї кампанії, а на початку вересня 2004 пережив тяжке діоксин. отруєння і змушений був тривалий час лікуватися.

Перший тур В. відбувся 31 жовтня за високої явки виборців (74,54 %). ЦВК (від 2003 її голова – С. Ківалов) 10 днів зволікала з оприлюдненням результатів голосування (за В. Ющенка – 39,90 % та за В. Януковича – 39,26 %). В. Ющенко переміг у 16-ти областях Центр. й Зх. України та у Києві, а В. Янукович – у АР Крим, 8-ми областях Пд. й Сх. України та у Севастополі. Наступні місця посіли О. Мороз (5,82 %), П. Симоненко (4,97 %), Н. Вітренко (1,53 %), А. Кінах (0,93 %). Решта 18 кандидатів отримали ще менше.

Напередодні другого туру про підтримку Ющенка оголосили А. Кінах та О. Мороз. Комуністи закликали своїх виборців голосувати проти обох кандидатів. Другий тур відбувся 21 листопада 2004. Нац. екзит-пол, проведений спільно Фондом Разумкова та Київ. міжнар. інститутом соціології, зафіксував значну перевагу В. Ющенка (53 % проти 44 % у В. Януковича). Проте голосування й підрахунок голосів супроводжувалися значними порушеннями закону. Упродовж двох годин вже після завершення голосування явка на дільницях Донец. і Луган. обл. піднялася від 80 % до майже 100 % (що й зумовило зростання явки в цілому по Україні до 80,4 %). До того ж, за «уточненими» між двома турами даними, виборців у цих областях виявилось майже на 20 % більше, ніж у першому турі. Десятки тисяч мобілізованих переважно у Сх. Україні людей пересувалися поїздами й автобусами, голосуючи по десятку разів кожен за фальшивими відкріп. посвідченнями. У низці областей (особливо на Півдні) було зафіксовано рекордні показники (понад 30 %) тих, хто проголосував удома.

Попередні дані ЦВК, оприлюднені зранку 22 листопада, різнилися від даних Нац. екзит-полу більше як на 15 %, що свідчило про надзвичайно масштабні й системні фальсифікації. Ці фальсифікації стали причиною потуж. виступів опозиції, що отримали назву «*Помаранчева революція*» (за кольором виборчої кампанії В. Ющенка). Це не завадило контрольованій владою ЦВК проголосити 24 листопада переможцем В. саме В. Януковича (49,46 % проти 46,61 % у В. Ющенка). Але того ж дня це рішення було оскаржене опозицією у Верховному Суді, який заборонив до завершення розгляду справи друкувати офіційні повідомлення про результати В. у газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр» і, отже, зробив легітимну інавгурацію В. Януковича неможливою.

Під тиском мітингуючих на Майдані Незалежності у Києві ВР України 27 листопада визнала факт фальсифікації В. і необхідність переголосування другого туру за новим законом і з

новим складом ЦВК, а 2 грудня відправила у відставку уряд В. Януковича. Проте для чинного Президента Л. Кучми парламент. ухвали були лишень політ. деклараціями, позбавленими юрид. сили. Реакція світу на укр. події виявилася різною. США та ЄС оголосили, що ніколи не визнають силової перемоги Януковича. Натомість рос. Президент В. Путін і низка ін. лідерів СНД привітали укр. Прем'єр-міністра з перемогою. Невдовзі після початку кризи розпочала роботу міжнар. посередницька місія у складі Президента Польщі А. Кваснєвського, Президента Литви В. Адамкуса, відповідального за зовн. політику ЄС Х. Солани й Голови Держ. думи Росії Б. Гризлова.

3 грудня 2004 Цивільна палата Верховного Суду вирішила, що системні порушення закону не дають змоги достовірно встановити результати В. у другому турі й тому 26 грудня необхідно провести переголосування.

8 грудня після тривалих і драм. переговорів ВР ухвалила «великий пакет», що включав ухвалення нового виборчого закону (він передбачав формування виборчих комісій за паритет. принципом від обох кандидатів і дуже обмежував голосування за відкріп. талонами), нового складу ЦВК (його очолив Я. Давидович) і двох законопроектів – 4180 та 3207-1 (у першому читанні) про зміни до Конституції.

26 грудня 2004 відбулося переголосування другого туру. Показники В. Ющенко покращилися в усіх без винятку регіонах, показники В. Януковича – погіршилися. В. Ющенко досягнув впевненої перемоги: 51,99 % проти 44,20 % В. Януковича. Але додати до списку областей, де він переміг ще в першому турі, бодай одну, лідер опозиції так і не зміг. В. Янукович не визнав результатів В. і неодноразово намагався оскаржити їх у Верховному Суді. Але суд відхилив його скарги як безпідставні.

Фотоілюстрації

Рекомендована література

1. Українська РСР – невід'ємна складова частина Союзу РСР. К., 1974;
2. Литвин В. Політична арена України. К., 1994;
3. Вибори до Верховної Ради України: Досвід та уроки. К., 1994;
4. Виборча кампанія: Зарубіжний та вітчизняний досвід. К.; Лондон, 1997;
5. Україна на шляху до виборів: Бібліогр. список. К., 1998;

6. Український парламентаризм: Історія і сучасність. К., 1998. Вип. 23– 24;
7. Вибори і референдуми в Україні: Проблеми теорії і практики. К., 2001;
8. Журавський В. Український парламентаризм на сучасному етапі: Теоретико-правовий аспект. К., 2001;
9. Парламентаризм в Україні: Теорія і практика: Мат. конф. К., 2001;
10. Томенко М. та ін. Абетка української політики: Довід. К., 2002;
11. Хроники современной Украины. 1993– 2000. Т. 1–4. К., 2002;
12. Ольховський Б., Єрмолаєв В. Вибори народних депутатів України у питаннях та відповідях. Х., 2002.

Бібліографічний опис:

Вибори / М. В. Стріха // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-33910>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).